

TEVHİDİN ULÛHİYYET, RUBÛBİYYET VE İSİM-SIFAT ŞEKLİNDE TASNİFİNİN TARİHİ SÜRECİ VE KRİTİĞİ

*The Historical Process and Critism of Classifying Tawhîd in the Form of Ulûhiyyah, Rubûbiyyah
and the Divine Names and Attributes of Allah*

Murat AKIN

Doç. Dr., Bülent Ecevit Ü. İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Kelam ve
İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Zonguldak, Türkiye orcid.org/01dvabv26
Assoc. Prof., Zonguldak Bülent Ecevit University Faculty of Theology Department of Basic
Islamic Sciences Department of Kalam and History of Islamic Sects, Zonguldak, Turkey
✉ murat.akin@beun.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-1276-9215>

i Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 22.01.2023
Kabul Tarihi / Accepted: 10.04.2023
Yayın Tarihi / Published: 15.06.2023

” Atıf / Cite as: Akin, Murat. “Tevhidin Ulûhiyyet, Rubûbiyyet ve İsim-Sıfat Şeklinde Tasnifinin
Tarihî Süreci ve Kritiği”. *Mütefekkir* 10/19 (2023), 47-66.
<https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1312435>

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University
Faculty of Islamic Sciences, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

🔍 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile
taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process
and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

TEVHİDİN ULÛHİYYET, RUBÛBİYYET VE İSİM-SIFAT ŞEKLİNDE TASNİFİNİN TARİHİ SÜRECİ VE KRİTİĞİ

Öz

Kelâm ilmi kaynaklarında tevhid bahsi, Allah'ın varlığı ve birliği etrafında şekillenmektedir. Zamanla tevhidin ulûhiyyet, rubûbiyyet ve isim ve sıfat şeklinde kısımlara ayrılarak incelendiği; içerik bakımından ise klasik kaynaklardan farklılaştığı görülmektedir. Her ne kadar tevhid konusu izah edilirken ulûhiyyet ve rubûbiyyet gibi kavramlar ilk dönemlerden itibaren kaynaklarda geçse de sistematik olarak söz konusu kavramları tevhidin alt başlıkları halinde ilk defa ele alan kişinin İbn Teymiyye (ö. 728/1328) olduğu ifade edilmektedir. Ondan sonra bu şekilde tasnifler yapılarak tevhidin incelenmesi özellikle Selefi anlayış tarafından devam ettirilmektedir. Tevhidin bu şekilde kısımlara ayrılarak izah edilmesi, teolojik açıdan aykırı fikirlerin doğmasına sebep olmuş ve tevhid, itikadî bir mesele olmaktan çıkıp sosyal hayatı etkilemiştir. Başka bir ifadeyle bu anlayış, tevhidin sınırlarını itikadî sahanın dışına çıkararak amelî boyutu da tevhidin içeriğine dâhil etmiştir. Böylelikle amelî yönden eksiklikler itikadî açıdan tekdir edilmeye sebep olmuştur. Öyle ki toplumda bazı insanları ve özellikle de inananları ayırıştırıcı, dışlayıcı ve ötekileştirici olumsuz tesirleri söz konusu olmuştur. Bu tür yaklaşımların dayandırıldığı teolojik zeminin ise tevhidin ulûhiyyet ve rubûbiyyet şeklinde kısımlara ayrılması olduğu görülmektedir. Oysa tevhid, Allah'ın varlığına ve birliğine iman gerektirdiği gibi; barış, güven ve birlik temelinde tüm insanlara saygı ve merhametle davranmayı da gerektirmektedir. Bu düşünceler etrafında çalışmamızda öncelikle tevhidin ulûhiyyet, rubûbiyyet ve isim ve sıfat şeklinde tasnif edilmesinin tarihî süreci ele alınacak ve daha sonra kelâm ilmi açısından kritiği yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Tevhid, Şirk, Ulûhiyyet, Rubûbiyyet.

The Historical Process and Criticism of Classifying Tawhîd in the Form of Ulûhiyyah, Rubûbiyyah and the Divine Names and Attributes of Allah

Abstract

In the scientific sources of Kalâm, the topic of tawhîd has been shaped around the existence and unity of Allah. Over time it is seen that tawhîd has been examined by being divided it into parts in the form of ulûhiyyah, rubûbiyyah, the divine names and attributes of God and that it has differed from classical sources in terms of its content. Although concepts such as ulûhiyyah and rubûbiyyah were used in the sources from the first periods while the topic of tawhîd was studied, it is stated that İbn Taymiyyah was the first person to systematically address them as the sub-topics of tawhîd. Subsequently, studying tawhîd under these classifications was continued to this day especially by the Salafi understanding. Over time, studying tawhîd by dividing it into such parts led to the birth of radical theological ideas, and tawhîd ceased to be an issue of faith and affected social life. In fact, this understanding has made tawhîd go beyond the field of faith and included deeds in the content of tawhîd. Therefore, shortages in terms of deeds became a reason for accusing people of infidelity. So much so that some negative effects have been achieved in society that have discriminated, excluded and marginalized some people and especially believers. It is seen that the theological basis on which such approaches are based is that the division of tawhîd is divided into parts in the form of ulûhiyyah and rubûbiyyah. However, just as tawhîd requires to believe in the existence and unity of Allah, it also requires treating all people with respect and compassion on the basis of peace, trust and unity. Based on these thoughts, in our study, first, the historical process of classifying Tawhîd in the form of ulûhiyyah and rubûbiyyah, the divine names and attributes of God will be discussed, and then it will be analyzed perspective of the science of kalâm.

Keywords: Kalâm, Tawhîd, Shirk, Ulûhiyyah, Rubûbiyyah.

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerîm'de peygamberlerin tebliğlerinde ilk sırada yer aldığı beyan edilen¹ ve vahyin aslını oluşturan temel esas tevhid inancıdır. Bu inanç, insanın dinî hayatıyla ilgili bütün alanlara etki etmektedir. İslâm dininin inanç esaslarını inceleyen kelâm ilmi de bu temel prensibi farklı yönleriyle incelemektedir. Tevhid, akâid ve kelâm meselelerinin esasını teşkil etmesi itibarıyla bu ilimlerin en önemli ve en temel konusu hatta gayesi olmuştur. Kelâm ilminin temel uğraş alanı bu boyut olduğundan ona verilen isimlerden birisi de ilm-i tevhiddir. Öyle ki İslâm, "tevhid dini" olarak isimlendirilmektedir. Çünkü onun en temel esası Allah'ın birliğidir.² Bu gaye ile tevhid konusunu ele alıp incelemek üzere eserler yazan âlimler olmuş ve yazdıkları eserlere veya bölümlerine de aynı ismi vermişlerdir.³

Kelâm kitaplarında ulûhiyyet konusu daha çok Allah'ın varlığı ve birliği etrafında şekillenmektedir. Kelâm âlimleri, tevhid ile epistemolojik olarak Allah'ın birliğini ortaya koymayı hedeflemişlerdir. Nihayetinde tevhid, Allah'ın bir olduğunu bilmeyi, O'ndan başka ilâh olmadığına, eşi, benzeri ve dengi bulunmadığına inanmayı ifade edecek anlamda ele alınmıştır.⁴ Her ne kadar Kur'ân'da Allah'ın varlığından çok birliği üzerinde durulsa da Kur'ân'da ve oradan hareketle de kelâm kitaplarında Allah'ın varlığına, O'nun birliği açısından bakıldığını söylemek mümkündür.

Tevhidin ulûhiyyet, rubûbiyyet ve isim-sıfat şeklinde kısımlara ayrılarak incelenmesine geçmeden önce genel manada İslâm düşünce tarihinde oluşan mezheplerin konuyu anlama biçimlerinin hatırlanması faydalı olacaktır. Şöyle ki Mu'tezilî âlimlere göre tevhid; Allah'ın zâtında ve sıfatlarında bir olup mahlûkata benzetilmekten uzak olduğunu bilmek ve bunu ikrar etmektir. Mu'tezile içerisinde görüş ayrılıkları olmakla beraber tevhid hakkında, Allah'ın zâtıyla sıfatlarının aynı olduğu ve zâtından başka sıfatların olmasının tevhidi ihlal edeceği düşüncesinden hareketle çoğu âlim, "Allah'ın sıfatları zâtından ibarettir ve tevhidin mânası budur."⁵ demişlerdir. Selef âlimleri ise "Allah'ın sıfatları vardır ve sıfatların bulunması hakikî tevhide münafi değildir."⁶ düşüncesinden hareketle tevhidin Allah'ın birliğine iman

¹ Bk. el-A'râf 7/59, 65, 73, 85; Hûd 11/61, 84. *Kur'ân Yolu* (Erişim 30 Mayıs 2021).

² Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi (Beirut: Dâru sader, 2010), 85 vd.; Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed en-Nesefî, *Tabsiratu'l-edille fi usûli'd-dîn*, nşr. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: TDV Yay., 2004), 1/109; Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde Tevhid* (İstanbul: Rağbet Yay., 2005), 56.

³ Bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1 vd.; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.), "Kitâbü't-tevhîd", 8/162; bu isimle yazılmış onlarca kitap bulunmaktadır. Bk. <http://ktp.isam.org.tr/> (Erişim 14 Haziran 2022).

⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 85; Mustafa Saim Yeprem, *Mâtürîdî'nin Akîde Risâlesi ve Şerhi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 16.

⁵ Ebû'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbiyye, 2009), 149 vd., Ahmed Mahmûd Subhî, *fi İlmi'l-Kelâm dirasetü felsefiyyeti li arai'l-firaki'l-İslâmiyyeti fi usûli'd-dîn* (Beirut: y.y., 1985), 1/121.

⁶ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Usûlü's-sünne* (Riyâd: Dâru'l-Menâr, h.

olduğu esasında birleşmişlerdir. Ancak imanın mahiyeti açısından tasdik, ikrar ve amelden ibaret olup olmamasında farklılaşmışlardır.⁷

Ameli, imana dâhil edenler tarafında bulunan Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) konuyu tevhid ile bağlantılı olarak değil iman meselesi olarak ele almıştır.⁸ Fakat Ahmed b. Hanbel'in bu konudaki genel yaklaşımına bakıldığında ameli, imanın sıhhati açısından değil imanın kemali açısından mütalaa ettiğini söylemek mümkündür. Ebû Hanîfe de (ö. 150/767) "Allah birdir, bu birlik sayı cihetinden değil, şeriki olmamak bakımındandır."⁹ ifadesiyle tevhitten Allah'a şirk koşmamayı ve diğer ilâhların varlığının inkârını kastetmektedir. Bazen de Ebû Hanîfe, tevhid kavramını iman esasları olarak belirtilen temel prensipleri içine alacak şekilde bir kabulü (tasdiki) ifade ederken kullanmaktadır.¹⁰ Bu boyutuyla iman esasları daha sonraları *Usûl-i Selâse* olarak isimlendirilen ilahiyât, nübüvvât ve sem'iyât şeklinde konu başlıkları altında incelenmiştir.

Ebû Hanîfe'nin dile getirdiği fikirleri Eş'arî (ö. 324/936) ve Mâtürîdî (ö. 333/944) gibi Sünnî âlimler daha sonraları geliştirerek tevhidi, âlemi yaratanın tek olması şeklinde izah etmişlerdir.¹¹ Buna göre subûtî sıfatlar, mefhûm açısından zâtın aynı değildir. Aksi halde sıfatların iptali söz konusu olurdu. Subûtî sıfatlar, vücûd-u hâricî olarak zâtın gayrısı da değildir. Aksi halde taaddüd-i kudemâ söz konusu olurdu. Bu bağlamda Allah'ın birliğini ispat sadedinde Kur'ân-ı Kerîm'deki *Burhan-ı temanu*'u ifade eden âyet¹² de delil olarak kullanılmıştır. Allah'ın sıfatları konusunda ise onun ne aynı ne de gayrı olduğu söylenmiştir.¹³ Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ı yaratılmışlara benzemekten tenzih eden ve böylelikle tevhidi ortaya koyan birçok âyet¹⁴ de bu bağlamda delil olarak kullanılmıştır.

Tevhid denilince doğrudan Allah'ın varlığı ve birliği konusuna

1411), 34; Sıfatlar konusunda daha geniş bilgi için bk. Hüseyin Kahraman, "Akıl Anlayışları ile Temel İlkeleri Arasındaki İlişki Açısından Bir Mu'tezile-Eş'ariyye Mukayesesi", *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 7/13 (2020), 53-74.

⁷ Bk. İlyas Çelebi, "Sıfat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/100-106.

⁸ Ahmed b. Hanbel, *Usûlü's-sünne*, 34 vd.; Yusuf Ziya Yörükân, "Vehhabilik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (1953), 51-67.

⁹ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, *el-Fikhü'l-ekber, İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 70.

¹⁰ Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber*, 70 vd.

¹¹ Bk. Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî, *Kitabü'l-Lüma'*, nşr. Abdülaziz İzzü'd-dîn es-Sirvânî (Beirut: Dârü'l-Lübnan, 1987), 84; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 77.

¹² "Eğer göklerde ve yerde Allah'tan başka ilahlar olsaydı, onların her ikisi de fesada uğrardı (düzenleri bozulurdu)." Bk. el-Enbiyâ 21/22 âyetinden hareketle kelâm âlimleri arasında irade çatışması olarak ifade edilen delildir.

¹³ Genel anlamda Ehl-i sünnet'in tevhid konusunu nasıl işlediği ile ilgili bk. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber*, 55; Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Taftazanî, *Şerhu'l-akâid*, thk. Muhammed Adnan Derviş (b.y.: y.y., ts.), 84-89; Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî, *Kitabü'l-İrşâd* (Beirut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1995), 26; Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2000), 44.

¹⁴ Bk. el-Bakara 2/22; el-En'âm 6/101; Meryem 19/65; eş-Şûrâ 42/11.

odaklanması gerektiğini vurgulayan ve âyetlerle meseleyi temellendiren âlimlerden biri de Gazzâlî'dir (ö. 505/1111). O da öncelikle Allah'ın var olduğunu anlatan âyetleri¹⁵ daha sonra da Allah'ın bir olduğuna (onun tevhidine) delalet eden âyetleri¹⁶ sıralamaktadır.¹⁷ Allah'ın varlığı ve birliği etrafında şekillenen tevhid bahsi hakkında Cürcânî (ö. 816/1413) de şunu belirtmektedir: "Tevhid, Zât-ı İlâhîyi düşünce ve anlayışta tasavvur edilebilen, vehim ve zihinlerde tahayyül olunabilen her şeyden tecrîd etmektir."¹⁸ Cürcânî, devamında tevhidin Allah'ı rab olarak bilme, O'nun birliğini ikrar etme ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmama ile gerçekleşeceğini ifade etmekle beraber¹⁹ herhangi bir sınıflandırmaya gitmemektedir. Burada isimlerini zikrettiklerimizin dışında daha birçok kelâm âlimi, tevhidi; Allah'ın zât ve sıfatlarında bir olduğu mahlûkatın kendisine benzemediği, âlemde O'na denk bir şeyin olmadığı anlamında ele almışlardır.²⁰

Görüldüğü üzere sonlu varlık olan insanın sonsuz varlık olan Rabbini tanıma gayreti ile şekillenen tevhid bahsi, klasik kelâm kitaplarında ve kelâm ekolleri tarafında rubûbiyyet, ulûhiyyet ve isim ve sıfatla tevhid şeklinde ayrımlara tabi tutulmadan incelenmiştir. Eğer bir ayırım yapılacaksa da Cenâb-ı Hakk'ın zât ve sıfatlarında tevhid diye izahlar yapılmıştır. İslâm düşünce ekollerinde tevhid konusu burada özetle belirtildiği doğrultuda incelenip tartışılırken tarihî süreçte bazı kişi ve gruplarda tevhid bahisleri ulûhiyyet, rubûbiyyet ve isim ve sıfat şeklinde kısımlara ayrılarak incelenmiştir.

1. TEVHİDİN ULÛHIYYET, RUBÛBIYYET VE İSİM-SIFAT ŞEKLİNDE TASNİFİNİN TARİHİ SÜRECİ

Tevhidin ulûhiyyet, rubûbiyyet ve isim-sıfat şeklinde gruplandırılarak izah edilmesi sistematik olarak ilk defa İbn Teymiyye'de görülmektedir. Zira İbn Teymiyye de bu şekildeki izahın kendisine ait olduğunu belirtmektedir.²¹ Konuyla ilgili son dönemlerde yapılan araştırmalarda da tevhidin ulûhiyyet ve rubûbiyyet şeklinde kısımlara ayrılması İbn Teymiyye'ye

¹⁵ Bk. Kâf 50/6-11; en-Nebe 78/6-16; Abese 80/24-32.

¹⁶ Bk. el-Enbiyâ 21/22; el-İsrâ 17/42, el-Mü'minûn 23/91.

¹⁷ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İlcâmü'l-avam an ilmi'l-keâm* (Beyrut: Dârü'l-minhâc, 1439/2017), 124 vd.; Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-îtikâd* (Kahire: Dârü'l-Minhâc, 1437/2016), 196.

¹⁸ Alî b. Muhammed eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbü't-ta'rifât*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1439/2018), 133.

¹⁹ Cürcânî, *Kitâbü't-ta'rifât*, 133.

²⁰ Bk. Taftazanî, *Şerhu'l-akâid*, 84 vd.; el-İmam Ebi'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *Nihayetü'l-ikdam fi ilmi'l-keâm*, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1425/2004), 56; Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, nşr. Hans Peter Linss (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-türas, 1424/2003), 31 vd.; Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 213 vd.

²¹ Takıyyüddin İbn Teymiyye, *et-Tis'iniyye*, thk. Muhammed Aclân (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1999), 2/799; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Tedmuriye Akidesi*, çev. Muhammed Şahin (Riyad: Rabva Semti İslâmî Dâvet Bürosu, 1429/2008), 104 vd.; Ayrıca bk. İrfan Eyibil, "Tevhid-i Ulûhiyyet Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme", *Kelam Araştırmaları* 11/2 (2013), 181-194.

dayandırılmaktadır. Ondan önce de bu şekilde sınıflandırmanın yapılmadığı belirtilmektedir.²² Bu sınıflandırmada zât ve sıfatla tevhid ile Allah'ın tüm yönleriyle mutlak anlamda kemal sıfatlarını taşıdığına kesin bir şekilde inanmak kastedilmiştir. Bunun da ancak Allah ve Resûlünün, isim ve sıfat olarak bildirdiklerini kabul etmekle gerçekleşeceği dile getirilmiştir. Dolayısıyla Allah'ın isim ve sıfatları konusu kitap ve sünnette bildirildiği üzere kabul edilmeli herhangi bir şekilde te'vil edilmemelidir.²³ İbn Teymiyye, rubûbiyyette tevhid ile Allah'ın tek yaratıcı, rab, mâlik ve rızık verici olduğunu ikrar etmeyi kastetmektedir. Ulûhiyyette tevhid ile de kulların fiilleriyle/ibadetleriyle Allah'ı birlemesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu da kulun yapacağı dua, namaz, hac ve tövbe gibi ibadet türlerinin hepsini sadece Allah Teâlâ'ya yapılması ile olur. Ulûhiyyette tevhid kısmı diğerlerine nazaran daha çok önemsenmiş ve hatta peygamberlerin gönderilmesinin asıl gayesinin bu olduğu belirtilmiştir. Tam anlamıyla bir tevhidin gerçekleşmesi için kişinin Allah'ın zât ve sıfatlarıyla bir olduğunu kabul etmesinin yeterli olmadığı bunu ibadetle de desteklemesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu bağlamda kelamcıları eleştiren İbn Teymiyye, onların tevhidle kastettiklerinin rubûbiyyette tevhid olduğunu ve ulûhiyyette tevhidi ise ihmal ettiklerini belirtmektedir.²⁴ İbn Teymiyye'nin tevhid konusunda geliştirdiği bu izah, kendisinden önceki kelâm âlimlerinden farklı bir anlayış ortaya koymaktadır. Bununla birlikte; Ehl-i hadisin ameli iman içerisinde değerlendirme yaklaşımının, söz konusu fikirlere dayanak teşkil ettiği söylenebilir.

Diğer taraftan rubûbiyyet ve ulûhiyyet kavramları elbette İbn Teymiyye'den daha önce kullanılmıştır. Fakat İbn Teymiyye'nin bunlara yüklediği anlam ve içerik kendisinden önce kullananlarda bulunmamaktadır. Mesela Ebû Hanîfe, Mâtürîdî ve Ebü'l-Muîn en-Nesefî (ö. 507/1115) gibi bazı âlimler de "rubûbiyyet" ve "ulûhiyyet" kavramlarını kullanmış²⁵ fakat tevhidin birer kısmı şeklinde ele almamışlardır. Ancak Topaloğlu, İbn Teymiyye'den önce bu kavramların tevhidin izahında kullanılmasından hareketle ulûhiyyet ve rubûbiyyet şeklinde ayrımın ona dayandırılmasını doğru bulmamaktadır. Hatta bu konuda Ezher Üniversitesinde öğretim üyeliği yapan Yûsuf ed-Dicvî'nin (ö. 1946) bu şekilde bir ayrımla tevhid izahını İbn Teymiyye'ye mal etmesini ve onu tenkit etmesini doğru bulmamaktadır.²⁶ Yine bu kişilerden ayrı İbn Sînâ da (ö. 428/1037) Allah'ın

²² Yusuf ed-Dicvî, *Makalat ve'l-Fetâvâ*, (Ezher: el-Buhûsü'l-İslamiyye, 1401/1981), 1/248.

²³ İbn Teymiyye, *Tedmuriye Akîdesi*, 104 vd.; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Mecmû'ü'l-fetâvâ*, nşr. Abdurrahman b. Kâsım (Kahire: y.y., 1404), 1/1; 2/277.

²⁴ İbn Teymiyye, *et-Tis'îniyye*, 799, 899; İbn Teymiyye, *Tedmuriye Akîdesi*, 5, 8, 104 vd.; İbn Teymiyye, *Mecmû'ü'l-fetâvâ*, 1/1, 2/277.

²⁵ Bk. Ebû Hanîfe, *el-Fikhü'l-ekber*, 72; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 38-39; Nesefî, *Tabsiratu'l-edille fi usûli'd-dîn*, 1/113, 117.

²⁶ Bekir Topaloğlu, "Allah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/471-498.

varlığı ve birliğine inanan kişinin bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde bazen tevhide aykırı davrandığını belirterek; *Felsefe-i ula* içerisinde tevhid inancına aykırı zâta yönelik şirk anlayışlarını tenzih etmeye çalışmıştır.²⁷ İşte bu gaye ile o da zât-ı mutlak, vâcibü'l-vücûd, rubûbiyyet, ulûhiyyet gibi kavramları kullanmıştır. Ancak tevhid konusunu yukarıda ifade edildiği üzere üçlü bir sınıflandırmaya tabi tutmamıştır. Dolayısıyla her ne kadar ulûhiyyet ve rubûbiyyet kavramları İbn Teymiyye'den önce kullanılsa da onun bu terimlere yüklediği anlam diğer düşünürlerde bulunmamaktadır.

İbn Teymiyye'den sonra tevhidin aynı ifadelerle ve yakın anlamların yüklendiği farklı kavramlarla izah edildiği, İbn Kayyim el-Cevziyye'de (ö. 751/1350) de görülmektedir. İbn Kayyim, Allah'ın tek yaratıcı, rab, mâlik ve rızık verici olduğunu ikrar etmekle rubbiyyette tevhidin; ibadetlerin sadece Allah'a yapılması ile ise ulûhiyyette tevhidin gerçekleşeceğini ifade etmektedir. Devamında da bu iki kısmın birleştirilmesi gerektiğini âyetlerle izah etmektedir. İbn Kayyim'in konuya ilişkin farklı kavramsallaştırmalarda bulunduğu da görülmektedir. Bu bağlamda o, Kur'an'ın Allah'ın zâtından ve sıfatlarından bahsetmesine tevhid-i ilmî, Kur'an'da sadece Allah'a ibadet edilmesi gerektiğinin ifade edilmesine ise tevhid-i irâdî demektedir.²⁸ İbn Kayyim'in bu yaklaşımını, tevhidin epistemik açıdan tahlili olarak değerlendirmek mümkündür.

İbn Kayyim el-Cevziyye'den sonra tevhidin aynı şekilde kısımlara ayrılarak izah edilmesi İbn Ebi'l-İz'de (ö. 792/1390) görülmektedir. O, yaptığı izahta tevhid-i ulûhiyyet ve tevhid-i rubûbiyyet meselelerini ele alarak şöyle demektedir:

"Müşrikler, tevhid-i rubûbiyyete yani Cenâb-ı Allah'tan başka rab olmadığına inanıyorlardı. Fakat onlar tevhid-i ulûhiyyet meselesinde şirke düşmüşlerdi. Tevhid akîdesi ise hem tevhid-i ulûhiyyette hem de tevhid-i rubûbiyyette Cenâb-ı Hak'ı birlemek ile gerçekleşir. Tevhid-i ulûhiyyette şirke düşenlerin tevhid-i rubûbiyyetteki tevhidi hiçbir işe yaramaz. Ama bir kimse tevhid-i ulûhiyyeti kavrarsa onun içinde tevhid-i rubûbiyyet de vardır. Dolayısıyla 'Allah'tan başka ilâh yoktur' cümlesinin mânasını anlayan kimse aynı zamanda Cenâb-ı Hak'tan başka bir rab da olmadığını idrak eder, görür ve bu şekilde ifade etmiş olur."²⁹

Görüldüğü gibi İbn Ebi'l-İz de tevhidi bazı kısımlar üzerinden izah ederek tevhitten asıl kastedilenin ulûhiyyette tevhid olduğunu ifade etmektedir.

İbn Ebi'l-İz'den sonra Muhammed İbn Abdülvehhâb da (ö. 1206/1792)

²⁷ İbn Sînâ, *İlâhiyyât-ı Şifâ Metafizik*, çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker (İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2011), 26.

²⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn beyne menâzil iyyake na'büdü ve iyyake neste'in*, thk. Muhammed el-Mu'tasım billâh el-Bağdâdî (Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1996), 1/40, 170-171.

²⁹ İbn Ebü'l-İz Ebü'l-Hasen Sadrüddîn Alî b. Alâiddîn Alî b. Muhammed ed-Dımaşkî, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahaviyye*, thk. el-Arnaut et-Türki (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1411/1990), 29; akt. Ebubekir Sifî, *Ehl-i Sünnet Akâidi Muhtasar Tahâvî Şerhi*, (İstanbul: Rihle Kitap, 2016), 41-46.

İbn Teymiyye'den tevarüs edildiği üzere tevhidi üç kısma ayırıp bunlardan rubûbiyyette tevhidi Allah'ın rablıkta ve rab olarak yapmış olduğu fiillerinde bir olması, ondan başka bir varlık kabul edilmemesi şeklinde anlamıştır. Ulûhiyyette tevhidin "ibadette Allah'ı bir kabul etmek" olduğu ifade edilmiştir. İsim ve sıfattaki tevhid ise bizzat Allah'ın ve O'nun resullerinin gerek ispat gerekse nefyetme açısından Allah'ı vasıflandırdıkları şeylerle vasıflandırılması olarak anlaşılmaktadır.³⁰ İbn Abdülvehhâb, tevhidin farzlar içerisinde en büyüğü olduğuna dikkat çekmiş ve bunu "diğer farzlardan birini terk eden nasıl küfre giriyorsa tevhidi inkâr eden de küfre girmiştir"³¹ şeklinde ifade etmiştir. İbn Abdülvehhâb, savunduğu bu argümanları delillendirmek için *Kitâbü't-tevhid* ve *Keşfü's-şubehât*'ta birçok âyet belirtmektedir.³² Ona göre, kişinin Allah'ın bir olduğunu kabul ettikten sonra amelleriyle de bu tevhidi göstermesi gerekmektedir.³³ İbn Abdülvehhâb yaptığı bu izahlarla İbn Teymiyye'nin sistematüğini ve kurduğu düşüncüyü aktarmakla birlikte, konunun teorik ve pratik boyutlarıyla ilgili sonuçlarını daha açık hale getirmiştir. Bir başka ifadeyle, eylemin/amelin, imanın/tevhidin bir parçası sayılması, büyük günah işleyenin tekfir edilmesi sonucunu beraberinde getirmektedir.

İbn Teymiyye'nin başlattığı İbn Abdülvehhâb'ın devam ettirdiği; tevhidin rubûbiyyet, ulûhiyyet ve isim ve sıfat gibi kısımlara ayrılarak incelenmesini günümüz Selefliliği de aynı şekilde sürdürmektedir. Suudi Arabistan'da okutulan akâid derslerinde de tevhid konusu aynı şekilde izah edilmektedir.³⁴ Öyle ki tevhid konusunda İbn Teymiyye'den önce bu konuda üretilen birikim neredeyse tamamen görmezlikten gelinmektedir. Bu durum tevhidin ulûhiyyet, rubûbiyyet ve isim ve sıfat şeklinde sınıflandırılmasının belli bir dönemden sonra ideolojik hale dönüştürüldüğüne işaret olarak değerlendirilebilir.

Günümüz Selefliliği içerisinde tevhidin bu şekilde ele alınmasını akademik mecrada devam ettiren kişilerden birisi el-Humeyyis'tir.³⁵

³⁰ Muhammed b. Abdülvehhâb, *Keşfü's-şubehât* (Mekke: y.y., 1986), 3; Muhammed b. Abdülvehhâb, *Kitâbü't-Tevhid ellezî Hüve Hakkullâhi Ale'l-Abîd* (Riyad: y.y., 1995), 14; Süleyman b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülvehhâb, *Teyşiru'l-Azîzi'l-Hamid fi Şerh-i Kitabi't- Tevhid* (Beyrut: y.y., 1989), 33.

³¹ İbn Abdülvehhâb, *Keşfü's-şubehât*, 15-31.

³² Bk. "Allah, kendisine ortak koşulmasını asla başılamaz; bundan başkasını, (günahları) dilediği kimse için başıslar. Allah'a ortak koşan kimse büyük bir günah (ile) iftira etmiş olur." bk. en-Nisâ 4/48; "Ve (bana) hanîf (Allah'ın birliğini tanıyıcı) olarak yüzünü dine çevir; sakın müşriklerden olma, diye (emredildi). "Allah'ı bırakıp da sana fayda veya zarar vermeyecek şeylere tapma. Eğer bunu yaparsan, o takdirde sen mutlaka zalimlerden olursun." bk. Yûnus 10/106; "Eğer Allah sana bir zarar dokundurursa, onu yine O'ndan başka giderecek yoktur. Eğer sana bir hayır dilerse, O'nun keremini geri çevirecek de yoktur. O, hayrını kullarından dilediğine erıştırir. Ve O başıslayandır, esirgeyendir." bk. Yûnus 10/105-107.

³³ İbn Abdülvehhâb, *Keşfü's-şubehât*, 40-43.

³⁴ Bk. Nezir Maviş, "İmân Esasları Bağlamında Eğitim ve Öğretimde Vahhâbilik -Suudi Arabistan Örneği-", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4-5 (2016), 116-144.

³⁵ Halen hayatta olan Ebû Abdurrahman Muhammed b. Abdurrahman b. İbrahim el-Humeyyis, 1958

Humeyyis, İbn Teymiyye ve İbn Abdülvehhâb'ın izini takip ederek tevhidi; rubûbiyyet, ulûhiyyet ve isim ve sıfatta tevhid olarak üç kısma ayırmaktadır. Bu ayrımın doğal bir sonucu olarak "rab" ve "ilâh" kelimelerinin mânâlarının birbirinden farklı olduğunu kabul etmiştir. İlâh kelimesiyle kendisine ibadet edilen ma'bûd anlaşılırken; rab kelimesiyle varlıkların yöneticisi, terbiye edicisi, onları yetiştirip geliştiren, onların mâliki, onları yaratan, rızıklandırıan, fayda ve zarar veren zât anlaşılmaktadır. Bu anlamlardan hareketle Humeyyis, rubûbiyyet tevhîdini Allah'ın her şeyin rabbi, mâliki, yaratıcısı ve rızık vericisi olduğuna ve bu konuda da hiçbir ortağının olmadığına inanmak şeklinde açıklamıştır. O, ulûhiyyet tevhîdini ise her türlü ibadeti/ameli sadece O'na yapmak ve itaati sadece O'na has kılmak şeklinde açıklamıştır. İsim ve sıfatta tevhidin ise Allah'ın kendisi için belirttiği isim ve sıfatlarını, bunların kitap ve sünnette geçen mânâlarını kabul etmekle gerçekleşeceğini belirtmektedir.³⁶ Bu sınıflandırmayı kabul edenler müşriklerin tek bir rab inancını kabul ettiklerini (rubûbiyyet tevhîdi) "*Şayet o inkârcılara, 'göklere ve yeri yaratan, güneşi ve ayı yasalarına boyun eğdiren kimdir?' diye soracak olsan, hiç tereddütsüz 'Allah'tır' derler. O halde haktan nasıl yüz çevirirler?*"³⁷ âyetinden hareketle de savunmuşlardır. Onlar ibadetlerini/amellerini Allah ile beraber putlara da yaptıklarından onların tevhidinin (ulûhiyyet tevhîdi) gerçekleşmediğini söylemişlerdir.³⁸ Nihayetinde müşriklerde "rubûbiyyet tevhîdi" olduğunu fakat "ulûhiyyet tevhîdi"nin olmadığını savunmuşlardır. Bu izah, Humeyyis özelinde neredeyse günümüz Seleflerinin tamamı tarafından dile getirilmektedir.

Tevhid konusunun, Türkiye'de yazılan akâid türü kaynaklarda üç şekilde incelendiği görülmektedir. Bunlardan ilki, Selefi anlayışın benimsediği doğrultuda tevhidin ulûhiyyet, rubûbiyyet ve isim ve sıfat şeklinde incelendiği yaklaşımdır.³⁹ Bu kaynakların genel itibarıyla akademik dilin ve yöntemin kullanılmadığı lokal yayınlar olduğu söylenebilir. İkinci olarak bazı akâid/İslâm inanç esasları kitaplarında tevhidin, imanda ve ibadette tevhid şeklinde kısımlara ayrıldığı; imanda tevhidin ise Allah'ın

yılında Riyad'da doğdu. Humeyyis, Riyad'taki İbn Suûd Üniversitesi, Usûlü'd-din Fakültesi, Akide ve Çağdaş Mezhepler Bölümünde "Ebû Hanîfe'nin İtikad Esasları"nu konu alan tez çalışmasıyla 1990 yılında doktorasını tamamladı. Daha sonra bu çalışmasını kitap hâline getirdi. Bazı eserleri Türkçe'ye de çevrilen Humeyyis'le ilgili olarak, Ebû Hanîfe'nin fikirlerini olduğu gibi değil de kendisinin anlamak istediği şekilde ele aldığı ve âdeta onun üzerinden bir meşruiyet kazanılmaya çalışıldığı izlenimi bulunmaktadır. Bk. Seher Yeniayla - Mustafa Aykaç, "Muhammed el-Humeyyis'in Ebû Hanîfe Algısı", *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2020), 92-114.

³⁶ Muhammed İbn Abdurrahman el-Humeyyis, *Usûlid-din 'inde'l-İmam Ebî Hanîfe* (b.y.: Dârü's-Sumey'ili'n-neşr ve't-tevzi', 1992), 203-241.

³⁷ el-Ankebût 29/61.

³⁸ Abdulaziz b. Abdullah b. Baz, *İslâm'ın Beş Rûknü ile İlgili Sorulara Önemli Cevaplar*, çev. Muhammed Şahin (b.y.: yy. ts.), 46.

³⁹ Bk. Ebû Hanzala, *Akaid Dersleri* (İstanbul: Furkan Yayınları, 2016), 19 vd.; Ebû Hanzala, *Tüm Rasullerin Ortak Daveti* (İstanbul: Furkan Yayınları, 2013), 11 vd.

zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde tevhid şeklinde alt başlıklarla incelendiği görülmektedir.⁴⁰ Bu türden ayrımlar neticesinde yapılan benzer yorumlar birçok güncel eserde bulunmaktadır. Bu tür eserlerde ibadette tevhid şeklinde bir sınıflandırmanın yapılması Selefi anlayışın etkisine işaret olarak değerlendirilebilir. Son olarak üçüncü ve çoğunluğu oluşturan grupta ise tevhidin herhangi bir sınıflandırmaya tabi tutulmadan doğrudan Cenâb-ı Hakk'ın zât ve sıfatları çerçevesinde ele alındığı görülmektedir.⁴¹ Bu bağlamda Osmanlı'da ve devamında Türkiye'de tevhidin kısımlara ayrılarak izah edilmesinin tarihî süreci hakkında yapılan şu tespit dikkat çekicidir: "Tevhidi üçe bölüp birbirinden ayırmak; şirki, Kur'ân'ın sunduğu ve Ehl-i sünnet ulemâsının anladığının dışına çıkarmak ve onu istiklal, teb'iz, takrip, taklid ve hafi diye ayırmak İbn Teymiyye'nin, ondan da Ahmed er-Rûmî el-Akhisarî'nin (ö. 1041/1632) Osmanlı döneminde soktuğu bir bidattir."⁴²

Türkiye'de kendilerini selefin çizgisine bağlı olarak ifade eden birçok kişi sosyal medya ortamında "tevhid dersleri" yapmaktadır. Bunların neredeyse tamamı, tevhidi, yukarıda isimleri belirtilen şahıslar gibi kısımlara ayırarak incelemektedirler. Buradan hareketle de en çok hâkimiyet, tâğut, cihat, şiddet ve amel gibi kavramlar üzerinde yoğunlaşmaktadırlar.⁴³ Bunlar "lâ ilâhe illallah"ın yanlış anlaşıldığını, bunun sadece yaratan ve rızık veren değil aynı zamanda ona ibadetin yapılması gerektiğini de içerdiğini söylemektedirler. Dolayısıyla eğer ibadetlerde eksiklikler varsa bu durumda tevhidin gerçekleşmediğini söylemektedirler. Burada ibadete yüklenen anlam ve uygulama şekli önem arz etmektedir. Mesela dua da başlı başına bir ibadettir. Eğer kişi Allah'tan başkasından bir şeyler isterse veya kabirde dua ederse bu anlayışa göre tevhide aykırı davranmış olmaktadır. Bunun devamında peygamberler de dâhil olmak üzere başkasından şefaak beklemek kişiyi şirke götüren davranış olarak belirtilmektedir.

Buraya kadar tevhidin kısımlara ayrılarak izah edilmesinin tarihî süreci ve kimler tarafından bu şekilde izah edildiği açıklanmış oldu. Netice olarak ulûhiyyet ve rubûbiyyet kavramlarının ilk dönemlerden itibaren kaynaklarda geçtiği ancak bunların tevhidin kısımları şeklinde sistematik olarak kullanımının İbn Teymiyye'den sonra olduğunu söylemek mümkündür.

⁴⁰ Bk. Bekir Topaloğlu, *Allah İnanıcı* (İstanbul: İSAM Yay., 2006), 53-56; Bekir Topaloğlu vd., *İslâm'da İnanç Esasları* (İstanbul: İFAV Yay., 1998), 79-86.

⁴¹ Çağfer Karadaş, *İslâm Akaidi* (Ankara: Ay Yayıncılık, 2017), 41-56; Ömer Aydın, *İslam İnanç Esasları* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2015), 53-55; Muammer Esen, *Temel İnanç Esasları* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2006), 35; Hasan Gümüšoğlu, *İslâm'ın İtikad Esasları* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2021), 87.

⁴² Hilmi Demir, *Ehli Sünnetin Kurucu Öznesi Ebû Hanîfe Adil Toplumun Temelleri* (Ankara: Anadolu Yay., 2021), 157.

⁴³ Bk. <https://www.tevhiddersleri.org/> (Erişim 3 Eylül 2022).

2. TEVHİDİN ULÛHIYYET, RUBÛBIYYET VE İSİM-SIFAT ŞEKLİNDE ELE ALINMASININ KRİTİĞİ

Bir önceki başlıkta tevhidi ulûhiyyet, rubûbiyyet ve isim-sıfat şeklinde inceleyen âlimlerin genelde Selefi çizgide oldukları belirtildi. Selefler her ne kadar Ehl-i sünnet çizgisinde olduklarını ifade etseler de yaptıkları izah ve yaklaşımlardan hareketle onlar, doğruya ulaşmada izledikleri yöntem bakımından farklılaşmaktadırlar. Bunun en bariz örneği ise tevhid konusudur. Zira Selefi anlayış, tevhid bahsinde farklı yöntem ve tasnif takip etmiştir. Yukarıda da belirtildiği üzere Ehl-i sünnet'te tevhid, Allah'ın varlığı ve birliğinden hareketle farklı istidlal ve yorumlar etrafında şekillenirken Selefi anlayışta tevhid, istidlal ve yorumlara gerek duyulmadan nasların literal okunmasından hareketle daha çok Allah'a şirk koşma anlamına gelebilecek yorumlar etrafında şekillenmektedir. Bu da Selefi anlayışın tevhidi pratik hayatı da dikkate alarak ameli de imanın (tevhidin) içerisine dâhil ettiğini göstermektedir. Öyle ki tevhidin; ulûhiyyet, rubûbiyyet, isim ve sıfat şeklinde kısımlara ayrılarak izah edilmesi,⁴⁴ zamanla itikadî bir mesele olmaktan çıkıp sosyal hayatı etkilemiş; toplumda bazı insanları ve özellikle de inananları ayırıştırıcı, dışlayıcı ve ötekileştirici bazı olumsuz sonuçlara sebebiyet vermiştir.⁴⁵

Tevhidi, ulûhiyyet, rubûbiyyet ve isim-sıfat şeklinde ele alanlar buradan hareketle amelî yönden yapılan bazı davranışlardan dolayı doğrudan kişinin küfre girdiğini düşünmektedirler. Yukarıda da belirtildiği üzere bu bağlamda sıklıkla *"Şayet o inkârcılara, 'gökleri ve yeri yaratan, güneşi ve ayı yasalarına boyun eğdiren kimdir?' diye soracak olsan, hiç tereddütsüz 'Allah'tır' derler. O halde haktan nasıl yüz çevirirler?"*⁴⁶ âyeti delil olarak kullanılmaktadır. Ancak müşriklerin gerçekten Allah'a iman ettiklerini ve O'nun rablığını kabul ettiklerini bununla beraber ulûhiyyette şirke düştüklerini kabul etmek mümkün değildir. Çünkü imanın olması için bir ilâhın varlığını kabul etmekle beraber başka ilâhların da olmadığını tasdik etmek gerekmektedir. Hatta başka ilâhların olmadığını öncelemek adına kelime-i tevhide önce nefyedilir (لا اله) sonra ispat edilir (إلا الله). Oysa müşrikler başka ilâhların varlığını kabul etmekle iman etmiş olmamaktadırlar. Aslında onlar rubûbiyyet bağlamında da tevhide aykırı davranmaktadırlar. Diğer bir ifade ile müşriklerin Allah inancıyla bugün Allah'a inanmış ancak amelindeki bazı eksikliklerin olduğu kişilerdeki Allah inancı aynı değildir. Dolayısıyla günümüzde Allah'a inanan bir kişinin amelindeki eksikliğinden hareketle tevhidin (selefi bakışla imanın/ulûhiyyette tevhidin) gerçekleşmediğini söylemek doğru bir çıkarım olarak görülmemektedir. Ayrıca Kur'an'da müşriklerin Allah'tan başka rab

⁴⁴ Eyibil, "Tevhid-i Ulûhiyyet Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme", 186.

⁴⁵ Konu hakkında bilgi için bk. Murat Akın, *Tevhid Davasında Tefrikaya Savrulmak* (İstanbul: Asalet Yayınları, 2022), 69 vd.

⁴⁶ el-Ankebût 29/61.

tanımadıklarını ifade eden herhangi bir âyet yer almazken, Allah ile beraber başka varlıkları rab edindiklerine dair âyetler bulunmaktadır.⁴⁷ Dolayısıyla müşriklerde hiçbir zaman tevhid inancı (ne rubûbiyyet ne de ulûhiyyet anlamında) gerçekleşmemiştir. Allah inancına sahip olmaları için öncelikle diğer ilâhları inkâr etmeleri gerekirken, onlar diğer ilâhları inkâr etmeden Allah'ın varlığını kabul ederek şirke düşmektedirler. Nihayetinde tevhidi ulûhiyyet, rubûbiyyet ve isim ve sıfat şeklinde kısımlara ayırarak inceleyen kişilerin ve günümüzdeki Selefi anlayışın iddia ettiği gibi müşrikler, tevhid-i rubûbiyyete iman etmiş değillerdir. Böylelikle rubûbiyyet ve ulûhiyyet diye keskin ayrımlara giderek buradan amelin, tevhidi ihlal anlamına geleceği çıkarımında bulunmak doğru bir yaklaşım olarak görülmemektedir. Ayrıca Kur'ân-ı Kerim'de buradan hareketle de İslâm tarihinde Allah inancı olanlara "tevhid-i rububiyye" yerine "hanîf" kavramı kullanılmıştır.⁴⁸ Dolayısıyla Allah'tan başka ilah edinenlere hiçbir zaman tevhid ehli (rubûbiyyet veya ulûhiyyet farketmez) denilmemiştir. Eğer tevhid, yukarıda belirtilen şekilde sınıflandırmaya tabi tutulursa o zaman müşriklere ehl-i tevhid demek gibi bir duruma düşülecektir ki bu çok makul görülmemektedir. Yine eğer tevhid bu şekilde anlaşılırsa mesele, Allah'ın zât ve sıfatlarından kopartılıp kişiler ve yaptıkları üzerinden irdelenen bir boyuta sürüklenmiş olur. Daha da önemlisi kendisini mümin olarak tanıtan kişinin bu anlayış tarafından tekfir edilmesi de bu durumun bir diğer sonucu olmaktadır. Yine tasavvufu kabul eden ve bu bağlamda yerine getirilen her bir ritüel şirk olarak neticelenmektedir.

Diğer taraftan, tevhid-i rubûbiyye, tevhid-i ulûhiyye ve tevhid-i esmâ ve's-sıfat şeklinde sınıflandırmayı kabul eden anlayış, genellikle tevhidi, zât-ı ilâhî yönüyle ele almayı O'na inanan kişi üzerinden tanımlamaya çalışmaktadır. Buradan da tevhid-i ulûhiyye'den maksadın; kulların fiilleri ile Allah'ı birlemesi, O'ndan başkasına dua ve recâda bulunmaması, başkasından medet ummaması, büyük bir melek veya bir peygamber için bile kurban kesmemesi olduğunu söylemektedirler.⁴⁹ Elbette burada sayılan hususlara itiraz edilmemekle beraber Allah inancında tevhid denilince akla gelmesi

⁴⁷ "Allah'ı bırakıp kendilerine fayda da zarar da veremeyen şeylere tapıyorlar ve 'Bunlar Allah katında bizim aracılarımız' diyorlar. Onlara şöyle de: 'Göklerde ve yerde Allah'ın bilmediği bir şeyi O'na bildirmeye mi kalkışyorsunuz?' Onların yakıştırdıkları ortaklardan O'nun yüce ve münezzeh olduğunda şüphem yoktur." Bk. Yûnus 10/18; "De ki: Allah'ı bırakıp da tanrı olduğunuzu ileri sürdüklerinize yalvarın! Ama onlar sizin sıkıntınızı ne kaldıracabilir ne de ferahlığa çevirebilirler." bk. el-İsrâ 17/56; "Ve o peygamberin size melekleri ve peygamberleri rab edinmenizi emretmesi de (düşünülemez). Müslüman olmanızdan sonra size inkârcılığı emreder mi hiç?" bk. Âl-i İmrân 3/80; "Lât ve Uzza'ya ve diğer üçüncüsü Menât'a ne dersiniz? Erkek size de dişi O'na mı?" bk. en-Necm 53/19-21.

⁴⁸ Bk. Âl-i İmrân 3/67; el-Bakara 2/135.

⁴⁹ Süleyman b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülvehhâb, *Teysîru'l-azîzi'l-hamîd fi şerh-i kitabi't-Tevhîd* (Beyrut: 1989), 33; Baz, *İslâm'ın Beş Rûknü ile İlgili Sorulara Önemli Cevaplar*, 43 vd.; Şeyh Abdullah b. Muhammed b. Humeyd, *Tevhid ve Halis Selefi Akidenin Beyanı*, çev. Ebû Turâb Murad b. Abdurrahman es-Sivâsî (b.y.: Kitap ve Sünnete Davet Yayınları, 1434/2013), 16.

gereken kalbî boyutun ve bizzat yaratıcının zâtî ve sıfatları bırakılıp kulun yaptıklarının gündeme getirilmiş olması asıl konunun değiştirilmesi anlamına gelmektedir. Oysa Kur'ân-ı Kerîm'de tevhidle ilgili olarak *vâhid*, *ehad* ve *vahdehû* ifadeleri geçmektedir.⁵⁰ Bunlar da Cenâb-ı Hakk'ın zâtında ve sıfatlarında tek olduğunu ifade etme anlamında kullanılmaktadır. Bu manada Mâtürîdî, ehadiyeti Allah'ın zâtî, vahdaniyeti de fiilî bir sıfatı olarak değerlendirerek "Allah'ın zâtî ile ehad, fiili ile vâhid olduğunu" belirtmiştir.⁵¹ Mâtürîdî, tevhidi bir bütün olarak ele almaktadır. Onun, bir kimsenin rabbine rubûbiyette ortak koşması ile ulûhiyyette ortak koşmasını bir özdeşleştirdiği tevhid için bu şekilde tasnifler yapmamasından da anlaşılabilir. Çünkü rab olarak başkasını ilahlığa ortak etmek ile ibadette başkasını ortak etmek aynı anlama gelmektedir. Bundan dolayı da "*Allah ancak tek bir ilâhtır.*"⁵² manasındaki âyetleri rubûbiyyet ve ulûhiyyet ayrımı yapmadan izah etmektedir.⁵³ Mütakellimlerin tevhid konusunda söyledikleri doğrudan yaratıcıyla alakalı olup doğal olarak aşkın boyuta yapılan vurguların öne çıkmasına sebep olurken selefi anlayışın tevhid konusunda öne çıkardıkları insanlarla alakalı olup aşkın boyuta yönelmeye engel olmaktadır. Zira selefi anlayışta rubûbiyette ortak koşma ile ulûhiyyette ortak koşma birbirinden ayrı değerlendirilmektedir. Bu durum selefi anlayışın, tevhidi temellendirirken zihni, felsefi ve kelâmî delillere itibar etmediğini göstermektedir. Ulûhiyyette tevhid şu şekilde açıklanmaktadır:

"Allah'tan başkasından yardım isteyen, Allah'tan başkası için kurban kesen ve adak adayan kişi şirk düşmüş olur. Allah'ın emirleri ve Peygamberi'nin sünneti dışında emir ve yasak tanımayarak, Peygamber devrinde olmayanı (bid'atı) ve tevessülü terk ederek Allah'ı birlemeye 'tevhid-i amelî' denir. İman ile küfrü ayırt eden amelî tevhiddir. Bu tevhidi yerine getirmeyen, yani Allah'a ortak koşan, ta'zim ve ibadeti yalnızca Allah'a tahsis etmeyen, yardım ve mededi Allah'tan istemeyen, O'nun haram kıldığından sakınmayan kimse, kâfirdir ve bu gibi kişilerin malları ve canları helaldir."⁵⁴

Bu anlayışın, muhaliflerinin mallarını müntesiplerine helal kabul etmesi, insanların yağmalama isteklerini arttırmış ve bu işi kendilerine verilen bir hak olarak değerlendirmişlerdir. Nihayetinde böyle bir düşünce

⁵⁰ Bk. el-Bakara 2/163; en-Nisâ 4/171; el-Mâide 5/73; Yûsuf 12/39; el-İhlâs 112/1.

⁵¹ İmam-ı A'zam, *Fıkh-ı Ekber-İmam-ı Maturidi, Ebû'l Müntheha ve Molla Hüseyin Şerhleri*, çev. Y. Vehbi Yavuz, (İstanbul: Bayrak Yay., ts.), 74; akt. Fatih İbiş, "Kelâmî Ontoloji Açısından Vahdet-i Vücutçu Tevhid Anlayışına Bazı Eleştiriler", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2015), 66.

⁵² en-Nisâ 4/171.

⁵³ Bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Mehmet Boynukalın - Bekir Topaloğlu (İstanbul: Dârü'l-Mizan, 2005), 4/61, 120.

⁵⁴ Muhammed b. Sâlih el-Useymin, *Şerhu keşfi's-subehât* (Kahire: y.y., 1426/2005), 21-22; Muhammed b. Abdülvehhâb, *Tevhid 2*, çev. Harun Ünal (İstanbul: Tevhid Yay., 1996), 11, 37; Muhammed b. Abdülvehhâb'ın tevhid anlayışı ve eleştirisi hakkında bilgi için bk. Murat Akın, "Muhammed b. Abdülvehhâb'ın Tevhid Anlayışına Eleştirel Bir Yaklaşım" *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2015), 109-134; Murat Akın, *Vehhâbîlikte Tevhid ve Şirk* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

ve davranışa yönelmeleri, tevhide yüklenen anlam ve yapılan sınıflandırmaların bir neticesi olmaktadır. Hâlbuki kaynaklarda tekfirden daha çok küfür olan vasıflar üzerinde durulmuştur. Kimin kâfir olduğundan ziyade neyin küfre sebep olabileceği daha çok gündemde tutulmuştur. Genel mânada dinde sübut ve delâlet açısından kesin bir delil ile belirlenmiş hususları (zarûrât-ı dîniyye)⁵⁵ inkâr edenlerin küfür hükmünü alacakları kabul edilirken bunlarla amel etmeyenler günahkâr kabul edilmiştir. Bu bağlamda Râzî, “Küfür, peygamberin getirdiği zorunlu olarak bilinen şeyi inkâr etmektir.”⁵⁶ diyerek küfürün istidlâlden elde edilen yerler olmayıp zorunlu olarak herkes tarafından bilinen hususların inkârında olacağına işaret etmektedir. Bu tanım, küfür hükmünün kapalı ifadelerden hareketle kimseye verilemeyeceğine işaret ederken tekfir faaliyetinin de kolay olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla bir kişiye “küfür” hükmünün verilmesi için herkesin iman esası olduğunda ittifak ettiği bir hususu inkâr etmesi gerekmektedir. Bunun için de şu hususları kabul edenlerin tekfir edilebileceği söylenmiştir: “Allah’tan başka ilâh bulunduğuna veya O’nun bazı şahıslara hulûl ettiğine inanmak, Hz. Peygamber’in nübüvvetini inkâr etmek veya onu zemmetmek ve küçümsemek, haramları helal kabul etmek, farzların farzietini kabul etmemek ve Hz. Peygamber’in getirmiş olduğu hususların bir kısmını inkâr etmek.”⁵⁷ Ayrıca bu anlayışta bir kimseyi tekfir etmek, o kimsenin kanının mübah olduğunu ve cehennemde ebedi kalacağını kabul etmek şeklinde yorumlanmıştır. Tekfirin toplumu birlik ve beraberlikten uzaklaştıracağı, aynı zamanda şiddetle sonuçlanan tartışmalara götürebileceğinden bu konuda dikkatli davranılması gerekmektedir. Son tahlilde tekfirci zihniyet, tevhidi kendi görüşleri doğrultusunda kısımlara ayırıp içeriğini doldurarak İslâm dünyasındaki bölünmeyi derinleştirmiş, İslâm’ın ortak paydası olan tevhide zarar vermiştir.

Ayrıca tevhidi yukarıdaki gibi tasniflere tabi tutarak açıklayanlar, Kur’ân ve sünnet dışında hiçbir kaynağa itibar etmemeyi de gündeme getirmektedirler. Bu durum ise nihayetinde kişiyi iki noktada çıkmaza sürüklemektedir. Bunların birincisi dinin sadece evrensel değerlerden ibaret olduğunu söyleyen, Allah’ın her an yeryüzüne müdahalesini kabul etmeyen deizm çıkmazıdır. İkincisi ise çalışmamızda eleştirdiğimiz tevhidi sınıflara ayırarak inceleyen Selefilik anlayışıdır. Çünkü Selefilik’te Kur’ân ve Hadis dışında hiçbir görüş kabul edilmeyerek katılaşma ve donuk bir süreç görülmektedir. Tarihsel mirastan, epistemolojik usûlden ve beşerî

⁵⁵ Bu kavram hakkında bilgi için bk. Mahmut Çınar, “Zarûrât-ı Dîniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/138.

⁵⁶ Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddîn er-Râzî, *Kelâm’a Giriş* (el-Muhassal), çev. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Ü İlahiyat Fak. Yay., 1978), 245; Yusuf el-Karadâvî, *Tekfirden Aşırılık*, çev. M. Salih Geçit (İstanbul: Şura Yayınları, 1998), 14-15.

⁵⁷ Adûdiddin Abdurrahman b. Ahmed el-İcî, *el-Mevâkıf fi ilmi’l-keîâm* (Beyrut: y.y., ts.), 430.

pratiklerden oluşan tecrübeden kopuş, dış görünüşün önemsendiği, iç ve arka planın ihmal edildiği bu anlayış, yeri geldiğinde deizmin ve ateizmin dine saldırmalarına imkân sunmaktadır. Ateizm ve deizmin her ikisi de kendi varlıklarını bu tür din anlayışları üzerinden meşrulaştırmaktadır.⁵⁸ Hâlbuki Kur'ân'a aykırı olmadıkça özellikle alanlarında uzman şahıslar tarafından üretilen bilgi birikimi ve tecrübe paylaşımının yeni nesillere aktarılması hem zihni hem de pratik hayat açısından son derece önem arz etmektedir. Bu da Kur'ân ve sünnette yasaklanmış bir durum değildir.

İbn Teymiyye ile beraber tevhide yüklenen ve zamanla da ideolojik bir hale dönüşen bu anlayışı devam ettiren günümüz Selefleri şu sonuca ulaşmaktadırlar:

“Müşriklere kâinatı kim yaratır, güneşi, ayı kim doğurur, nebatatı kim bitirir, mevsimleri kim döndürür? diye sorsanız, Allah derler. Bu, onların rubûbiyyette tevhidini ikrarlarıdır. Fakat onlar ulûhiyyet vasfını Cenâb-ı Hak'tan başka varlıklara atfediyorlar. Mesela birtakım putların insanlara fayda ya da zarar verebileceğine inanıyorlar. İşte bu, ulûhiyyette tevhidini zedeleyen bir inançtır. Dolayısıyla İslâm dini içinde Müslüman olduğunu söyleyenler arasında ulûhiyyette tevhidini yerine getirmeyen, ulûhiyyette tevhide aykırı inançlara sahip olanlar vardır. Bunlar her ne kadar mümin ve muvahhid görünseler de müşriktirler.”⁵⁹

Bu bağlamda onlara göre kabirde dua edenler ve ölümlerden dirilere bir fayda gelebileceğine inananlar, ulûhiyyette tevhidini inkâr etmiştir. Rubûbiyyette ise o kişiler, tevhid ehli olabilir ama ölümlerle diriler arasında böyle bir ilişki bulunabileceğini söyledikleri için onlar ulûhiyyette tevhidini ihlal etmiş ve müşrik olmuşlardır. Günümüz seleflerine göre bu durum onlarda tevhid inancının gerçekleşmediğini gösteriyor. Çünkü tevhid inancının gerçekleşmesi için önce Allah'ın bir olduğunu söylemek sonra da ilâh olarak sadece Allah'a ibadeti kabul etmek gerekmektedir. Bundan dolayı Kur'ân'ın onlara yönelttiği en temel eleştiri, Allah'a gereği gibi iman etmediklerinden başka varlıklara da ulûhiyyet atfetmeleriydi (onlara ibadet etmeleriydi). Bundan dolayı Mekke'de nazil olan âyetlerin öncelikli içeriği tevhidini benimsetip yerleştirmeye ve onun samimi bir şekilde içselleştirilmesine yönelik olmuştur. Eğer tevhid, günümüz Seleflerinin anladığı bu şekilde anlaşılırsa; tevhid klasik eserlerdeki anlamıyla “Allah'a birliğine iman” bağlamında bir alan olmaktan çıkarılıp ibadet eden kişinin davranışlarına hasredilmektedir. Bununla da yetinilmeyip inandığını söylemesine rağmen, kişi sadece bazılarının anlayışlarına göre davranmadığından bunların nazarında “müşrik” ilan edilmektedir.⁶⁰

Tevhidini kısımlara ayırarak inceleyen anlayışın temelinde amelî açıdan izah edilen ve vurgulanan bir bakış açısı bulunmaktadır. Bu anlayış “Ben,

⁵⁸ Adnan Bülent Baloğlu, *Son Hurafe Deizm* (Ankara: DİB Yayınları, 2021), 78.

⁵⁹ İbn Teymiyye, *Tedmuriye Akîdesi*, 105; Sifil, *Muhtasar Tahâvî Şerhi*, 41-46.

⁶⁰ Bk. Humeyd, *Tevhid ve Halis Selefi Akidenin Beyanı*, 16.

cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım."⁶¹ âyetini "beni tevhid etsinler" diye anlamaktadır.⁶² Hatta bu isimle eserler de yazılmıştır.⁶³ Buradaki mâna, bir yönüyle Allah'a ibadet etmek O'nun birliğini kabul etmekle ilgili olabilir. Ancak ibadetin terk edilmesi veya yapılmaması O'nun birliğini inkâr anlamına gelmemelidir. Öyle ki ulûhiyyette tevhid izah edilirken buradaki ulûhiyyetin (*teellüh*), ibadet etme anlamında olduğunu söyleyerek, kelimcilerin bunu yanlış anladıkları dile getirilmektedir.⁶⁴ Oysa yukarıda da belirtildiği üzere tevhid, Allah'ın zâtı itibarıyla tek olması, O'na benzeyen bir ortaktan da münezzehe olması, O'ndan başka bir ilâhın bulunmaması ve zâtının cevher, cisim ve arazdan mürekkep olmaması yönüyle kitaplarımızda ele alınmaktadır. Yoksa Selefi anlayışın belirttiği gibi amelin veya ameldeki hatanın tevhid inancı olduğu veya ona zarar verdiği şeklinde değildir.

Bir yönüyle Allah'ın birliğine iman, "İbadet edilecek başka mabut yoktur." mânasını içermektedir. Ancak bu, "Allah'a ibadette kusur edenler, tevhidden uzaktır." mânasına gelmemelidir. Hz. Peygamber, iman edecek kişiler için iki şahadet cümlesi olarak ifade edilen, kelime-i tevhid ve kelime-i şahadeti telkinde bulunmakla yetinirken onların mümin olmaları için namaz vaktini, zekât vermelerini veya başka ibadetleri yapmalarını beklememiştir. Aynı zamanda yeni iman edecek kişiye üç tür tevhidin olduğunu bunlardan ne kastedildiğini de işaret eden herhangi bir rivayet bulunmamaktadır. Bu bağlamda kelime-i tevhidi kabul üzere ölen kişinin amelleri noktasında kusurları bulunsa da cennete gireceğine dair rivayetler bulunmaktadır.⁶⁵ Çünkü iman, bilinçli ve daimî bir karardır. Bunun zıddı ise tekziptir yani inkârdır. Amel ise daimî olmayıp bazen yapılan ve bazen de terk edilen işlerdir. Dolayısıyla amelin azlığı ya da olmayışı imanın zıddı bir durum değildir. Diğer taraftan eğer dini emirleri yerine getirmek, iman olarak kabul edilirse; iman etmediği halde bazı güzel işler yapan kâfirleri de bu amellerinden dolayı mümin saymak gerekir ki bu durum Kur'ân'a aykırıdır. Amelî tevhid dedikleri bu anlayışta, "Bir kişi Allah'a inandığını söylese bile eğer amelî açıdan belirtilen tevhidi yerine getirmezse o kişi, kâfir kabul edilip onun malı ve canı ehl-i tevhide helaldir." görüşü hakimdir.⁶⁶

⁶¹ ez-Zâriyât 51/56.

⁶² Osman b. Muhammed el-Hamed Hamis, *Ehl-i Sünnet'ten Şia'ya Kalpten Kalbe* (İstanbul: Guraba Yayıncılık, 2013), 7; Humeyd, *Tevhid ve Halis Selefi Akidenin Beyanı*, 18.

⁶³ bk. Sâlih el-Feyzân, *Cinlerin ve İnsanların Yarattığı Gayesi Olan Tevhid*, çev. Muhammed Şahin (İstanbul: Mercan Kitap, 2007).

⁶⁴ Humeyd, *Tevhid ve Halis Selefi Akidenin Beyanı*, 19-20.

⁶⁵ "Her kim tek ve ortağı bulunmayan Allah'tan başka ibadete layık ilâh olmadığına Hz. Muhamed'in (s.a.s.) O'nun kulu ve Rasûlü olduğuna Hz. İsâ'nın (a.s.) da Allah'ın kulu, Rasûlü ve Meryem'e ilka edilmiş kelimesi ve kendisinden bir ruh olduğuna şahitlik eder, cennet ve cehennemin hak olduğunu kabul ederse, Allah onu hangi amel üzere bulunursa bulunsun cennete koyar." Müslim, "İmân", 28; "Kalbinde bir buğday miktarı hayır olup da "lâ ilâhe illallah" diyen kimse cehennemden çıkar." Buhârî, "İmân", 41.

⁶⁶ İbn Abdülvehhâb, *Tevhid* 2, 26.

Sonuç itibarıyla konunun izahında bu kavramları kullanmak mümkün olmakla beraber bunlara yüklenen anlam üzerinden yapılan sınıflandırmalar ve izahlar problemlili görülmektedir.

SONUÇ

Tarihsel süreçte farklı açılardan incelenen tevhid kavramı İslâm kelâmında; Allah'ın zât ve sıfatlarında bir olduğu, buradan hareketle de âlemi yaratanın bir olduğu ve bu birliğin de inananın bilgi ve bilinç dünyasını ifade eden anlamda kullanıldığı görülmektedir. Bununla beraber tevhid kavramı, başlangıçta Ehl-i hadis, sonraları da Selefi anlayışta çeşitli kısımlara ayrılarak incelenmiştir. Her ne kadar kavram olarak ilk dönemlerden itibaren kullanılmış olsa da ulûhiyyette, rubûbiyyette ve isim ve sıfatta tevhid olarak yapılan sınıflandırma kaynaklarda İbn Teymiyye'ye dayandırılmaktadır. Bu sınıflandırma sadece soyut olarak kabul edilen bir anlayış olmayıp inananın hayatını önemli bir şekilde etkilemiştir. Bu kabul, zamanla toplumda ötekileştirmede ve ayrıştırmada araç olarak kullanılmıştır. Çünkü bu ayrım kabul edildiğinde amelî yöndeki bazı eksiklikler ve hatalar doğrudan küfür ile sonuçlanmaktadır. Diğer taraftan kelâm âlimleri arasında ulûhiyyet ve rubûbiyyet gibi kavramlar meselelerin izahında kullanılmış olmakla beraber tevhidi ulûhiyyet, rubûbiyyet, isim ve sıfatta tevhid şeklinde sınıflandırmaya tâbi tutarak izah eden kimse de görülmemektedir. Aynı şekilde kelâm kitaplarında tevhid, herhangi bir tasnife tabi tutulmadan birleme ve tenzih odaklı bütüncül bir yaklaşımla incelenmiştir.

Nihayetinde çalışmamızda tevhidin kısımlara ayırmadan incelenmesi gerektiğine dair yapılan değerlendirme, tevhidin kısımlara ayrılarak incelenmesinin açtığı problematik alanın giderilmesinde ve sahih bir ilah tasavvurunda önem arz etmektedir. Diğer taraftan tevhidin kısımlara ayrılarak incelenmesi gerektiği düşüncesi son kertede Allah'ın koyduğu hükümlerin dışında bir hüküm koyanı veya uygulayanı, tasavvufu, felsefeyi, kelâmı ve sanata dair faaliyetleri kabul edenleri tekfire götüren bir neticeye varmaktadır. Bu ise genel manada Allah'ın varlığını ve birliğini Kur'ân üzerine inşa eden kelâm ilmi açısından kabul edilebilir bir anlayış olmaktan uzak durmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdülvehhâb, Muhammed b. *Keşfü's-ş-şubehât*. Mekke: y.y., 1986.
- Abdülvehhâb, Muhammed b. *Kitâbü't-tevhid ellezî hüve hakkullâhi ale'l-a'bîd*. Riyad: y.y., 1995.
- Abdülvehhâb, Muhammed b. *Tevhîd* 2. çev. Harun Ünal. İstanbul: Tevhid Yay., 1996.
- Abdülvehhâb, Süleyman b. Abdullah b. Muhammed b. *Teysîru'l-Azîzi'l-Hamîd fi Şerh-i Kitâbi't-Tevhîd*. Beyrut: y.y., 1989.
- Akın, Murat. "Muhammed b. Abdülvehhâb'ın Tevhid Anlayışına Eleştirel Bir Yaklaşım". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2015), 109-134.
- Akın, Murat. *Tevhid Davasında Tefrikaya Savrulmak*. İstanbul: Asalet Yayınları, 2022.

- Akın, Murat. *Vehhâbîlikte Tevhid ve Şirk*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Aydın, Ömer. *İslam İnanç Esasları*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2015.
- Baloğlu, Adnan Bülent. *Son Hurafe Deizm*. Ankara: DİB Yayınları, 2021.
- Baz, Abdulaziz b. Abdullah b. *İslâm'ın Beş Rükni ile İlgili Sorulara Önemli Cevaplar*. çev. Muhammed Şahin. b.y.: yy. ts.
- Beyâzîzâde, Ahmed Efendi. *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*. çev. İlyas çelebi. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2000.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *Sahîhü'l-Buhârî*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts. "Kitâbü't-tevhîd", 8/162.
- Cevziyye, İbn Kayyım. *Medâricü's-sâlikîn beyne menazil iyyake na'büdü ve iyyake neste'în*. thk. Muhammed el-Mu'tasım billâh el-Bağdâdî. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1996.
- Cürcânî, Alî b. Muhammed eş-Şerîf. *Kitâbü't-ta'rîfât*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1439/2018
- Cüveynî, Ebû'l-Meâlî. *Kitabü'l-irşâd*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995.
- Çelebi, İlyas. "Sıfat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/100-106. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Çınar, Mahmut. "Zarûrât-ı Dîniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/138. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Demir, Hilmi. *Ehli Sünnetin Kurucu Öznesi Ebû Hanîfe Adil Toplumun Temelleri*. Ankara: Anadolu Yay., 2021.
- Dicvî, Yusuf. *Makalat ve'l-fetâvâ*. 2 Cilt. Ezher: el-Buhûsü'l-İslâmiyye, 1401/1981.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *el-Fikhü'l-ekber. İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Ebû Hanzala. *Akaid Dersleri*. İstanbul: Furkan Yayınları, 2016.
- Ebû Hanzala. *Tüm Rasullerin Ortak Daveti*. İstanbul: Furkan Yayınları, 2013.
- Esen, Muammer. *Temel İnanç Esasları*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2006.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî. *Kitabü'l-lüma'*. nşr. Abdülaziz İzzü'd-din es-Sirvani. Beyrut: Dârü'l-Lübnan, 1987.
- Eyibil, İrfan. "Tevhid-i Ulûhiyyet Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme". *Kelam Araştırmaları* 11/2 (2013), 181-194.
- Feyzân, Sâlih. *Cinlerin ve İnsanların Yaratılış Gayesi Olan Tevhid*. çev. Muhammed Şahin. İstanbul: Mercan Kitap, 2007.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*. Kahire: Dârü'l-Minhâc, 1437/2016.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İlcâmü'l-avam an ilmi'l-keâm*. Beyrut: Dârü'l-minhâc, 1439/2017.
- Gümüšoğlu, Hasan. *İslâm'ın İtikad Esasları*. İstanbul: Kayihan Yayınları, 2021.
- Hamis, Osman b. Muhammed el-Hamed. *Ehl-i Sünnet'ten Şia'ya Kalpten Kalbe*. İstanbul: Guraba Yayıncılık, 2013.
- Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. eş-Şeybânî. *Usûlü's-sünne*. Riyâd: Dârü'l-Menâr, h. 1411.
- <http://ktp.isam.org.tr/> (Erişim 14 Haziran 2022)
- <https://www.tevhiddersleri.org/> (Erişim 3 Eylül 2022)
- Humeyd, Şeyh Abdullah b. Muhammed b. *Tevhid ve Halis Selefî Akidenin Beyanı*. çev. Ebû Turâb Murad b. Abdurrahman es-Sivâsî. b.y.: Kitap ve Sünnete Davet Yayınları, 1434/2013.
- Humeyyis, Muhammed İbn Abdurrahman. *Usûlid-dîn 'inde'l-İmamı Ebî Hanîfe*. b.y.:

- Dârû's-Sumey'î'n-Neşr ve't-Tevzi', 1992.
- İbiş, Fatih. "Kelâmî Ontoloji Açısından Vahdet-i Vücutçu Tevhid Anlayışına Bazı Eleştiriler", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2015), 63-86.
- İbn Ebû'l-İz, Ebû'l-Hasen Sadrüddîn Alî b. Alâiddîn Alî b. Muhammed ed-Dîmaşkî. *Şerhu'l-Akâidetü't-Tahaviyye*. thk. el-Arnaut et-Türki. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1411/1990.
- İbn Sînâ. *İlâhiyât-ı Şifâ Metafizik*. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker. İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2011.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *et-Tis'îniyye*. thk. Muhammed Aclân. Riyad: Mektebetü'l-Mearif, 1999.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *Mecmûü'l-fetâvâ*. nşr. Abdurrahman b. Kâsım. Kahire: y.y., 1404.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *Tedmuriye Akâidesi*. çev. Muhammed Şahin. Riyad: Rabva Senti İslâmî Dâvet Bürosu, 1429/2008.
- Îcî, Adûddiddin Abdurrahman b. Ahmed. *el-Mevâkif fi ilmi'l-kelâm*. Beyrut: y.y., ts.
- İmam-ı A'zam. *Fıkh-ı Ekber-İmam-ı Maturidi, Ebû'l Müntehâ ve Molla Hüseyin Şerhleri*. çev. Y. Vehbi Yavuz. İstanbul: Bayrak Yay., ts.
- Kâdî Abdulcebbar, Ebû'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbiyye, 2009.
- Karadaş, Çağfer. *İslâm Akaidi*. Ankara: Ay Yayıncılık, 2017.
- Karadâvî, Yusuf. *Tekfirde Aşırılık*. çev. M. Salih Geçit. İstanbul: Şura Yayınları, 1998.
- Kahraman, Hüseyin. "Akıl Anlayışları ile Temel İlkeleri Arasındaki İlişki Açısından Bir Mu'tezile-Eş'ariyye Mukayesesi". *Mütefekkir* 7/13 (2020), 53-74.
- Kur'ân Yolu* (Erişim 30 Mayıs 2021)
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi. Beyrut: Dârü sader, 2010.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Mehmet Boynukalın - Bekir Topaloğlu. İstanbul: Dârü'l-Mîzan, 2005.
- Maviş, Nezir. "İmân Esasları Bağlamında Eğitim ve Öğretimde Vahhâbilik - Suudi Arabistan Örneği". *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4-5 (2016), 116-144.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin b. Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'ü's-sahîh*. İstanbul: y.y., ts.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed. *Tabsiratu'l-edille fi usûli'd-dîn*. nşr. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. Ankara: TDV Yay., 2004.
- Özler, Mevlüt. *İslam Düşüncesinde Tevhid*. İstanbul: Rağbet Yay., 2005.
- Pezdevî, Ebû'l-Yüsr. *Uşûlü'd-dîn*. nşr. Hans Peter Linss. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-türas, 1424/2003.
- Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddîn. *Kelâm'a Giriş* (el-Muhassal). çev. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Ün.v. İlahiyat Fak. Yay., 1978.
- Sifil, Ebubekir. *Ehl-i Sünnet Akâidi Muhtasar Tahâvî Şerhi*. 2. Basım. İstanbul: Rihle Kitap, 2016.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *fi İlmi'l-Kelâm dirasetü felsefiyyetü li arai'l-firaki'l-İslâmiyyeti fi usûli'd-dîn*. Beyrut: y.y., 1985.
- Şehristânî, el-İmam Ebî'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm. *Nihayetü'l-ikdam fi ilmi'l-kelâm*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Taftazânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu'l-akâid*. thk. Muhammed Adnan Derviş. b.y.: y.y., ts.
- Topaloğlu, Bekir. "Allah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

- Topaloğlu, Bekir. *Allah İnanıcı*. İstanbul: İSAM Yay., 2006.
- Topaloğlu, Bekir. vd. *İslâm'da İnanç Esasları*. İstanbul: İFAV Yay., 1998.
- Useymin, Muhammed b. Sâlih. *Şerhu keşfi's-şubehât*. Kahire: y.y., 1426/2005.
- Yeniyayla, Seher - Aykaç, Mustafa. "Muhammed el-Humeyyis'in Ebû Hanîfe Algısı". *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2020), 92-114.
- Yeprem, Mustafa Saim. *Mâtürîdî'nin Akîde Risâlesi ve Şerhi*. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Yörükan, Yusuf Ziya. "Vehhabilik". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (1953), 51-67.

 Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

 Yazar(lar) / Author(s): Murat Akın.

 Çıkar Çatışması / Conflict of Interests: Yazar(lar), çıkar çatışması olmadığını beyan eder(ler). / The authors declare that they have no competing interests.